

TATAR EDEBİYATINDA HAC SEYÂHATNÂMELERİ VE MUSA CARULLAH'IN HAC SEYÂHATNÂMESİ

Araştırma Makalesi

Seydi Kiraz*

Makale Geliş: 15.05.2021

Makale Kabul: 18.06.2021

Öz

Hac yolculuklarında tutulan notlar, müelliflerin gözlem, izlenim ve tespitleri hac seyâhatnâmeleri olarak adlandırılan türün teşekkülünü sağlamıştır. Bu türün hem Anadolu sahasında hem de Anadolu sahası dışında birçok örneği kaleme alınmıştır. Anadolu dışında hac muhtevalı eser yazmanın edebî bir geleneğe dönüştüğü toplumlardan biri de Tatar Türkleridir. Bu çalışmada bir Tatar mütefekkeri olan Musa Carullah'ın *Hac Seyâhatnâmesi* ele alınacaktır. Yazma, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda 06 Mil Yz A 5924'te kayıtlıdır. *Seyâhatnâme*, tamamı 66 varak olan bir not defterinin, 1a-28a varaklarında bulunmaktadır. Deniz yoluyla yapılan seyâhatte, güzergâhtaki ülkeler ve olaylar dikkatli bir gözlemlerle sunulmuştur. Eserde başta Türkiye olmak üzere Suudî Arabistan, Yemen, Mısır, İngiltere, Rusya, Hindistan, Çin gibi birçok ülke; Atatürk, İbn Suud, Muhammed Esedullah, Karim Khakimov, Ferdinand de Lesseps gibi mühim simalar; Süveyş Kanalı, İstanbul Boğazı, Mağrib Boğazı ve Cenup Boğazı ile kutsal topraklar hakkında yapılan önemli tespitlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hac Seyâhatnâmeleri, Türk Edebiyatında Hac Seyâhatnâmeleri, Tatar Edebiyatında Hac Seyâhatnâmeleri, Musa Carullah Bigiyef.

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, Çorum/Türkiye, seydikiraz@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4941-3909.

Atıf için; Seydi Kiraz, "Tatar Edebiyatında Hac Seyâhatnâmeleri ve Musa Carullah'ın Hac Seyâhatnâmesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 7, sy. 1 (2021): 95-140, DOI: <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2021.7.1.03>

Haj Travelbooks in Tatar Literature and Musa Jarullah's Haj Travelbook

Abstract

The notes kept during the pilgrimage journeys and the observations, impressions and determinations of the authors provided the formation of the type called pilgrimage travelnames. Many examples of this species have been written both in and outside the Anatolian area. Tatar Turks are one of the societies in which writing works with pilgrimage content outside Anatolia has turned into a literary tradition. In this study, the *Haj Seyâhatnâme* of Musa Jarullah, a Tatar thinker, will be discussed. The manuscript is registered at 06 Mil Yz A 5924 in the National Library Manuscripts Collection. *Seyâhatnâme* is located on the sheets 1a-28a of a notebook, all of which are 66 sheets. The countries and events on the route are presented with careful observation in the sea route. In the work, many countries such as Saudi Arabia, Yemen, Egypt, England, Russia, India, China, especially Turkey; important figures such as Atatürk, Ibn Saud, Muhammed Asadullah, Karim Khakimov, Ferdinand de Lesseps; important observations about the Suez Canal, the Istanbul Strait, the Maghrib Strait and the Cenup Strait and the holy lands are included.

Keywords: Haj Travelbooks, Haj Travelbooks in Turkish Literature, Haj Travelbooks in Tatar Literature, Musa Jarullah Bigiyef.

GİRİŞ

Seyâhatnâme, Arapça “gezmek, gezi” anlamındaki seyâhat ile Farsça nâme (risâle, mektup) kelimelerin birleşiminden meydana gelerek “gezi mektubu, gezi eseri” anlamında kullanılmıştır. Bu terim Arap edebiyatında daha çok “rihle”, Fars edebiyatında ise “sefer-nâme” tabirleriyle ifade edilmiştir. Arap, İran ve Osmanlı edebiyatında birçok seyâhatnâme yazılmıştır. Arap edebiyatında Mekhûl b. Ebû Müslim, Yahya b. Hakem el-Bekrî, Sellâm et-Tercüman ve İbrâhim b. Yakub et-Turtuşî'nin eserleri, ilk

seyâhatnâme örnekleri olarak kabul edilmiştir. İbn Batuta'nın yaklaşık otuz yıllık bir gözlemin mahsulü olan *Seyâhatnâme*'si, diğer seyâhatnâmelerden farklı bir anlayışla kaleme alınmıştır. Eserde coğrafya ve bölgenin özellikleri geri planda bırakılarak insan ve toplum merkeze alınmıştır.¹ Bu türün İran edebiyatındaki ilk örnekleri, gerçek dünyada yapılan bir seyâhatnâme özelliğinde olmayıp hayalî ve farazî bir mahiyette telif edilmiştir. Zerdüş bir din adamı olan Ardâ Vîrâf'ın cennet ve cehennem yolculuğunu tasavvur ettiği *Ardâ Vîrâfnâme*'si, Feridüddin Attâr'ın tasavvufî mesnevisi *Mantiku't-tayr*'i ve Şemseddin Berdsirî-yi Kirmânî'nin *Misbâhu'l-ervâh* 'ı bu türün önemli örnekleri arasında zikredilebilir. İslâm sonrası Fars edebiyatında gerçek bir seyâhate dayanan ve günümüze ulaşan ilk Farsça eser ise Nâsır-ı Hüsrev'in İran, Anadolu, Suriye ve Mısır gözlemlerini anlattığı *Sefernâme*'sidir.²

Osmanlı edebiyatında kısmen ya da tamamen seyâhatnâme niteliği taşıyan zengin bir literatür oluşmuştur: Evliya Çelebi'nin *Seyâhatnâme*'si, Seydi Ali Reis'in *Mir'âtü'l-memâlik*'i ve Bayburtlu Zihnî'nin *Hikâye-i Garîbe*'si “Yolculuğun Esas Alındığı Seyâhatnâmeler”; Cem Sultan'ın on üç yıllık gurbet hayatının ele alındığı *Vâkiât-ı Sultân Cem* ile Mâcuncuzâde Mustafa'nın *Sergüzeşt-i Esîrî-i Malta* “Esâretnâmeler”; Güvâhî'nin *Gurbetnâme*'si, İzzet Molla'nın *Mihnet-keşân*'ı ve Bayburtlu Zihnî'nin *Sergüzeşt-nâme*'si “Sergüzeşt-nâme ve Hasbihâl Türünde Yazılan Manzum Seyâhatnâmeler”; Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'si, Seydi Ali Reis'in

¹ Hüseyin Yazıcı, “Seyâhatnâme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 37/9-10.

² Kaan Dilek, “Seyâhatnâme/Fars Edebiyatı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 37/11-12.

Kitâbu'l-muhîr fî ilmi'l-eflâk ve'l-ahbâr'ı ve Evliya Çelebi'nin on ciltlik *Seyâhatnâme*'si “Coğrafya ve Tarih Kitabı Niteliğindeki Seyâhatnâmeler”; II. Mahmud'un seyâhatlerinin anlatıldığı *Sefernâme-i Hayr* ile *Âyâtü'l-hayr*'ı “Tarih ve Biyografi Türünün Bir Parçası Olarak Yazılan Seyâhatnâmeler”; Viyana sefiri Kara Mehmed Paşa, İngiltere sefiri Abdurrezzak Bâhir Efendi ile Paris sefiri Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in kaleme aldıkları eserler “Sefâretnâmeler”; edebiyat tarihinde önemli eserler olarak tavsif edilmiştir.³

Seyâhatnâmeler arasında mühim bir yer tutan türlerden biri de şüphesiz hac seyâhatnâmeleridir. Türün literatürü zikredilmeden önce bu türle ilgili bazı temel bilgilerin verilmesi yerinde olacaktır.

1. Türk Edebiyatında Hac Seyâhatnâmeleri

Kelime anlamı “gitmek, yönelmek; ziyaret etmek” olan hac, fikhî bir terim olarak “imkânı olan her Müslümanın belirli bir zaman içinde Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmesi ve buralarda bazı dinî görevleri yerine getirmesiyle yapılan ibadeti” ifade eder.⁴ Bir ibadet olarak hac, Kur'ân ve hadislerde bahis konusu edilmiş, bu ibadeti ifa etmenin farzıyeti ve fazileti anlatılarak teşvik edilmiş ya da terk edilmemesi hususunda şiddetli ikazlar yapılmıştır. Bu konu, ayrıca fıkıh kitaplarında “*Kitâbu'l-hac*” başlığı altında ele alınarak bilgiler verilmiştir.

Hac ibadetinin merkezinde Mekke ve Medine bulunmaktadır. Bu şehirler, bütün Müslümanlar için olduğu gibi Osmanlılar için de

³ Menderes Coşkun, “Seyâhatnâme/Türk Edebiyatı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 37/13-16.

⁴ Ömer Faruk Harman, “Hac”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1996), 14/382-386.

kutsal belgelerdir. Osmanlı Devleti için bu şehirlerin önemi, Mekke ve Medine yönetiminin Yavuz Sultan Selim (1512-1520) tarafından devralınmasıyla daha da artmıştır. Bölgenin Osmanlı Devleti tarafından idare edilmesiyle birlikte padişahlar, Yavuz Sultan Selim'den itibaren “Hâdimü'l-Haremeyn” unvanıyla anılmaya başlamıştır. Bu yeni unvan sultanlara, birçok vazifenin yanı sıra uzun hac yolculuklarında kabilelerin güvenliğini sağlama sorumluluğu da vermiştir. Bu maksatla oluşturulan askerî birlikler,⁵ daha çok Osmanlı hacılarının tercih ettikleri Suriye (Şam) ve Mısır (Kahire) güzergâhlarında kabilelere eşlik etmiş, yolculuğun güven içinde tamamlanmasını sağlamıştır.⁶ Osmanlı dönemi edebiyatında haccın hikmet, mahiyet ve muhtevasını anlatan birçok dinî ve edebî eser yazılmıştır. Muhtevası hac seyâhâti olan bu eserler şöyle tasnif edilmiştir:

a) Hac rehberleri veya hac el kitapları,

b) Rehber niteliği olanlar,

c) Rapor niteliği olanlar,

d) Edebî, mistik veya diğer eğilimlerle yazılan eserler.⁷ Bu

mahiyette eserler incelendiğinde müelliflerin daha çok, hac kervanlarının güzergâhındaki menziller ile haccın ifa edilme usulü ve esasının anlatıldığı menâsikler üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Bu

⁵ Abdulkadir Özcan, “Osmanlı Dönemi/Hac”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1996), 14/400-408.

⁶ İzzet Sak - Cemal Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 16 (2004): 180-202.

⁷ Menderes Coşkun, *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2002), 189-191.

durum, “menâzil-i hac”⁸ ve “menâsik-i hac”⁹ denilen iki edebî türün teşekkülünü sağlamıştır.¹⁰

Türk edebiyatında hac muhtevalı birçok eser kaleme alınmıştır: Ahmed Fâkih’in (XIII. yy.) *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi ‘ş-Şerîfe*’si,¹¹ Evliya Çelebi’nin (ö.1096/1685) *Seyâhatnâme*’sinin Dokuzuncu Cildi,¹² Nâbî’nin (ö.1124/1712) *Tuhfetü’l-haremeyn*’i,¹³ Hüseyin Vassâf’ın (ö.1872-1929) *Hicaz Hâtırası*,¹⁴ Mehmed İlhâmî’nin (d.1901 ö.1954) *Hac Seyâhatnâmesi*...¹⁵ Adı geçen eser ve müellifler, hac seyâhatnâmeleri ana başlığı altında değerlendirilebilecek pek çok örnekten sadece birkaçıdır.

2. Tatar Hac Seyâhatnâmeleri

Tatar edebiyatında seyâhatnâme yazma geleneği güçlü bir eğilim olarak varlığını devam ettirmiştir. “Yulyazması” olarak da

⁸ Türün literatürü için bkz. Seydi Kiraz, “Fethî’nin Manzum Menâzil-i Hacc’ı”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (Mart 2020): 312.

⁹ Türün literatürü için bkz. Ahmet Karataş, “Türk-İslâm Edebiyatında Manzum Menâsik-i Haclar ve Nâli Mehmed Efendi’ye Atfedilen Menâsik-i Hac (Edisyon Kritik)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi M.Ü., 2003), 1-12; Seydi Kiraz, *İndî’nin Manzum Menâsik-i Hacc’ı (İnceleme Metin Dizin ve Sözlük)* (Erzurum: Fenomen Yay., 2020), 10-20; Seydi Kiraz, “Konyalı Seyyid Mehmed Efendi’nin Manzum Menâsik-i Hacc’ı”, *KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 10 (2020): 3.

¹⁰ Rahmi Yaran, “Hac”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1996), 14/412.

¹¹ Ahmed Fakih, *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi ‘ş-Şerîfe*, nşr. Hasibe Mazioğlu (Ankara: TDK Yay., 1974).

¹² Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (9. Kitap)*, nşr. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2005).

¹³ Nâbî, *Tuhfetü’l-Haremeyn*, nşr. Mahmut Karakaş (Şanlıurfa: Özdal Yay., 1989).

¹⁴ Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Hicaz Hatırası*, nşr. Mehmet Akkuş (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011); Meliha Sarıkaya, “Hüseyin Vassâf’ın Hicaz Hatırası veya Bir Asır Öncesinin Hicaz Günlüğü” *Keşkül* 10 (2006): 62-66.

¹⁵ Raşit Çavuşoğlu, *Hicaz Yollarında Bir Süfi Mehmed İlhâmî’nin Hac Seyâhatnâmesi* (İstanbul: Okur Akademi, 2020).

adlandırılan seyâhatnâmelerin ilk örnekleri, hac seyâhatnâmeleridir.¹⁶ Farklı bilgilerin elde edildiği bu tür eserlerden Rusya'daki Müslümanların hangi hac güzergâhlarını takip ettikleri de görülmüştür. Tatar Türkleri de dahil olmak üzere bu bölgede ikamet eden Müslümanlar, yaşadıkları şehrin coğrafi özelliklerine göre şu yolları tercih etmiştir: Birincisi, Kafkas ve Kuzey Fars güzergâhı; ikincisi, Semerkand ve Buhara üzerinden Afganistan yolu ve üçüncüsü de Karadeniz istikametidir. Rusya'nın Avrupa kısmında ve Sibirya bölgesinde yaşayan Müslümanlar ile Türkistan'dan gelen Müslümanlar genellikle bu üçüncü yolu seçmişlerdir. Bu istikametın kabul görmesinde, güzergâhın diğerlerine göre daha az tehlikeli olmasının yanı sıra fizikî şartların elverişliliği etkili olmuştur. Karadeniz yoluyla kutsal topraklara hareket eden hacı adayları, önce Ukrayna liman kentlerinden Odessa'da toplanmış; ardından Süveyş Kanalı, Cidde, Yanbu istikameti gözetilerek Mekke ve Medine'ye ulaşmışlardır.¹⁷

Tespit edilebildiği kadarıyla Tatar edebiyatında öne çıkan hac seyâhatnâmeleri şunlardır:

1. İsmail Bikmuhammad-Muhammad Amin Gumar (XVIII. Yüzyıl): *İki Hacının Seyâhat Notları*

XVIII. yüzyılda yazılan eser, Tatar edebiyatında şimdilik bilinen ilk eserdir. Eserin isminden anlaşıldığı üzere muhtevası hacca

¹⁶ Mustafa Öner, “Abdullah Tukay ve Seyâhat Yazıları”, *Geçmişten Günümüze Seyâhat Edebiyatı Elginkan Vakfı 4. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 24-25-26 Nisan 2019* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2019), 276.

¹⁷ Mustafa Kütükçü, “Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 12 (2011): 186.

birlikte giden iki yoldaşın müşterek notlarının kaleme alınmasıyla oluşmuştur. Bu hacnâme muhtasar bir özellik taşımaktadır.¹⁸

2. Şihabuddin Mercânî (1818-1889): *Rihletü'l-Mercânî*

Hac mutevalı önemli eserlerden biri de meşhur Tatar âlimlerinden Şihabuddin Mercânî tarafından telif edilmiştir. 1880 yılında yapılan hac ziyaretinde izlenimlerden; kutsal topraklardaki farklı milletlerin kültürel ve dinî anlayışlarından, mezhepsel farklılıkların namazdaki yansımalarından söz edilmiştir. Yolculukta Kazan, İstanbul, İzmir, İskenderiye, Kahire ve Süveyş güzergâhı takip edilmiştir.¹⁹ Yazarın yaklaşık on iki gün kaldığı İstanbul'da dikkatini çeken ilk şey, minarelerin çokluğudur. Aynı kafilende bulunan hacı adayları Ayasofya, Sultan Ahmed, Beyazıd gibi şehrin tarihi camilerini ziyaret etmiş, özellikle Sultan Ahmed Camii'nden etkilenmişlerdir. Gerek İstanbul gerekse diğer merkezlerle ilgili bilgiler günlük tarzında ve bir rapor mahiyetinde verilmiştir.²⁰

3. Hamidullah Almuşev (1855-1929): *Hacnâme*

Hamidullah Almuşev, 1899 yılında hac seferine çıkmıştır. Almuşev hac yolculuğundan önce bazı Avrupa şehirlerini gezmiş, St. Petersburg, Viyana, Budapeşte, Belgrad ve Sofya'dan sonra İstanbul'a gelmiştir. Notlarında en çok Viyana hakkında bilgi vermiştir. Kutsal topraklara Lehistan, Macaristan, İstanbul,

¹⁸ Aidar Garifutdinovich Khayrutdinov, "Musa Bigeev's Hajjnâme 'It May Be Said I Am The Only One From Russia...' (Хаджнаме Мусы Бигеева. «Из России, Можно Сказать, Я Один...»)", *Islam in the Modern World (İslam в современном мире)* 12/4 (ts.), 29-30.

¹⁹ Kütükçü, "Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni", 182.

²⁰ Tatar hac seyâhatnâmeleri literatürü hakkında bilgi verilirken büyük oranda şu kaynaktan yararlanılmıştır: Aigul Aslaeva, "XIX-XX. YY. Tatarca Yazılan Hacnameler" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 15-24.

Yunanistan, Lübnan, Suriye, Filistin ve Mısır yolunu takip ederek ulaşmıştır. Eserinde yolculuk boyunca geçtiği ülkelerin kültürel, tarihî ve tabii özelliklerinden, etnografik yapısından, Mısırlı Muhammed Abduh gibi mühim âlimlerle görüşmesinden söz etmiştir.

4. Gali Çokrıy (1826-1889): *Destan-ı Hacnâme*

Gali Çokrıy, birincisi 1872 yılında olmak üzere dört kez hacca gitmiştir. Dostlarının talebi üzerine bu eseri kaleme alan müellif, kitabın telif sebebini hacca gidecekler için rehberlik yapma ve hacca gitme arzusu uyandırma olarak belirtmiştir. Eserinde ülkeler arasında bir mukayese yapmış, Rusya'nın iktisadî ve teknolojik bakımdan Osmanlıdan daha üstün; Rusya'nın düzen ve intizam bakımından Arabistan'dan çok ileri düzeyde olduğunu ifade etmiştir.

5. Abdulaziz Abdulloviç Davletşin (1861-XX. Yüzyılın İlk Çeyreği): *Otçet Ştabs-Kapitana Davletşina o Komandirovke v Hicaz (Davletşin'in Hicaz Görevine Dair Raporu)*

Babası Çarlık Rusya ordusunda albay olan Davletşin, iyi bir eğitim almış, askerî okuldan mezun olduktan sonra askerî istihbaratla ilgili görevlerde çalışmıştır. Hicaz'a gidişi de devletin verdiği istihbarî bir görev vesilesiyledir. Davletşin'in Arapça ve Türkçeye vakıf olması bilgiye hızlı ulaşmasında kolaylık sağlamıştır. Hicaz hakkında hazırladığı raporunda bölgenin coğrafi özellikleri, Fransa, İngiltere ve Osmanlının etkisi, Hicaz politikası, hacı adaylarının Türkçülük ve İslâmcılık fikirlerine karşı tutumları ve kökenleri ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Rapor, bir hacı adayının gözleminden çok Rus Çarı için hazırlanmış istihbarî bir malumattır. Nitekim bu rapor yönetim tarafından değerlendirilmiş ve Rusya'da yaşayan Müslümanların Mekke'ye gitmelerine imkân sağlayan

“Müslüman Hacılara İlişkin Geçici Kurallar” adlı bir kanun çıkarılmasını sağlamıştır.

6. Rıza Gali (XX. Yüzyıl): *Hajilarga Rafik (Hacılara Refik/Hacılara Yoldaş)*

1908 yılında Kazan’da yazılan *Hacılara Refik* hac rehber kitapları grubuna dahil edilebilecek bir eserdir. Eser, hacı adaylarının Hicaz seferinde aldatılmalarını önlemek ve yanlarında bulundurmaları gereken temel ihtiyaç maddelerinin neler olduğunu bildirmek amacıyla yazılmıştır. Eserde döviz kurları, otel yerleri ve fiyatları, tren ve vapur bilet ücretleri, vize ve gümrük vergileri, çeşitli cezalar, hediyelik eşya olarak nelerin alınabileceği, rehberlik eden ve “delil” adı verilen mihmandarların hacı adaylarını zaman zaman nasıl aldattıklarına varıncaya kadar hemen her konu hakkında bilgi verilmiştir.

7. Şakirzyan İşayev (XIX. Yüzyıl): *Mekka-Sveşenny Gorod Müsülman (Müslümanların Kutsal Şehri Mekke)*

Hacla ilgili literatürde geçen bu metin, müstakil bir eser olmayıp bir makale boyutunda kaleme alınmıştır. İşayev’in Cidde’de Rus konsolosluğunda görev yaptığı sırada yazdığı bu makale, 1896’da Petersburg’da *Sredneaziyatskiy Vestnik* dergisinde yayımlanmıştır. Eserde sadece hacca dair mevzular anlatılmamış, Avrupa ve Doğu’ya ait gözlemlerden, Mekke’deki Arapların geri kalmışlığından, şehirdeki kötü ekolojik yapı ve sağlık durumundan, salgınların hacı adaylarının ölümüne yol açmasından, Hicaz’daki Türk makamlarının idarî yetersizlikleri gibi konulardan da söz edilmiştir.

8. Bilalov Ehlullah (XX.Yüzyıl) *Hâcî Zârî (İnleyen Hacı)*

Müellif hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. *Hâcî Zârî*, hac seferi mahiyetindeki notlardan teşekkür etmiş olup 1912'de Kazan'da yayımlanmıştır. Diğer hac seyâhatnâmeleri mensur olarak kaleme alınırken bu eser, manzum olarak tertip edilmiştir. Müellif 1906 yılında hacca gitmiştir. Eserde, ziyaret ettiği ya da yolu düştüğü türbe, cami ve liman isimleri verilmiş; Arap ülkelerinin toplumsal yapısı ve yaşam tarzları dikkatli bir gözlemlerle sunulmuştur. Bütün bunlarla beraber eserde asıl yekûn teşkil eden mevzu, deniz yolculuğunda çekilen sıkıntının anlatıldığı bölümlerdir.²¹

Haklarında bilgi verilen eserlerin dışında adını zikretmekle yetindiğimiz şu hac seyâhatnâmelerinden de söz edilebilir:

9. Abulmanikh Kargaly (1782-1833): *Seyâhatnâme*.²²

10. Muhammed Veli Bagdânî (XX. Yüzyıl): *Risâle-i Mir'âtü'l-hac yâhûd Hac Küzgüse (Hac Aynası)*, Kazan, 1913.

11. Zeynüddin b. Şerefetdin el-Bulgarî (XX. Yüzyıl): *Uşbu Risâle Menâsikü'l-hac ve Na't-ı Rasûlullâh*, Kazan, 1901.

12. Muhammedî b. Salih el-Ömerî (XIX. Yüzyıl): *Sefernâme*, Kazan, 1890.

13. Abdulaziz Hacı Tarhanî (XX. Yüzyıl): *Hacnâme*: Esterhan, 1910.

14. Şeyh Magâzi el-Orıy (XX. Yüzyıl): *Rihlat İbn el-Magâzi el-Hicâz*, Orenburg 1913.

²¹ Aslaeva, XIX-XX. YY. *Tatarca Yazılan Hacnameler*, 4-25.

²² Khayrutdinov, "Musa Bigeev's Hajjnâma 'It May Be Said I Am The Only One From Russia...'" (Хаджнаме Мусы Бигеева. «Из России, Можно Сказать, Я Один...»)", 29-30.

15. İmam Ahmetşah b. Ahmetcan el-Kazani (XX. Yüzyıl):
Sefer el-Hicâz, Esterletamak 1911.²³

Tatarca Yazılan Hâcnâmeler adlı çalışmada Kasım Bikkulov'un *Hacı* adlı eserinden de söz edilmiştir. Müellifin kutsal topraklarla ilgili bu eseri, daha önce yazılanlardan kurgusal bir metin olması bakımından farklıdır. Hacca gitmediği bilinen Bikkulov'un eseri aslında bir hikâyedir. Eserin konusu, İstanbul'a medrese tahsili için gelen bir talebenin başından geçenlerdir. Çalışmada bu eser, her ne kadar hacla ilgili bir metin olarak zikredilmişse de metnin hacle ilgisi kanaatimizce hikâye kahramanının isminden ibarettir. Bundan dolayı eser, klasik anlamda bir hac seyâhatnâmesi olarak değerlendirilemez.

Verilen bilgileri özetlemek gerekirse Tatar edebiyatında ilk hac seyâhatnâme örneği hacimsiz iken XIX. yüzyıldan itibaren yazılan eserler daha hacimlidir. Bunlar arasında en dikkat çeken İsmail Bikmuhammad ile Muhammad Amin Gumar'ın yazdıkları *İki Hâcının Seyâhat Notları*'dır. Eseri diğerlerinden ayıran en önemli husus, Tatar hac edebiyatına ait ilk metin olması ve müşterek yazılan bir hac seyâhatnâme özelliği taşımasıdır. Şihabuddin Mercânî'nin *Rihletü'l-Mercânî*, Hamidullah Almuşev'in *Hacnâme*, Gali Çokrıy'ın *Destan-ı Hacname*, Şakirzyan İşayev'in *Mekka-Sveşenny Gorod Müsülman (Müslümanların Kutsal Şehri Mekke)*, Riza Gali'nin *Hacılara Rafik*, Abulmanikh Kargaly'nin *Seyâhatnâme*, Muhammed Veli Bağdânî'nin *Risâle-i Mir'âtü'l-hac yâhûd Hac Küzgüse (Hac Aynası)*, Muhammedi b. Salih el-Ömeri'nin *Sefernâme*, Abdulaziz

²³ Alfina Sibgatullina, "Tatarca Hacnâmelerdeki İstanbul", *Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu (03-05 Nisan 2008) Bildirileri*, (İstanbul: Beşir Kitabevi, 2009): 634.

Hacı Tarhani'nin *Hacnâme*, Şeyh Magâzi el-Orıy'ın *Rihlat İbn el-Magâzi el-Hicâz*, İmam Ahmetşah b. Ahmetcan el-Kazani'nin *Sefer el-Hicâz*'ı hac elkitapları ya da rehber mahiyetinde eserlerdir. Zeynüddin b. Şerefetdin el-Bulgarî'nin *Uşbu Risâle Menâsikü'l-hac ve Na't-ı Rasûlullâh*'ı ise hac farızasının usûl ve esaslarının anlatıldığı menâsik-i hac türünden bir eserdir. Geriye kalan iki eserden biri olan E. A. Davletşin'in *Otçet Ştabs-Kapitana Davletşina o Komandirovke v Hicaz (Davletşin'in Hicaz Görevine Dair Raporu)*, Çarlık Rusya'sının talebi üzerine hazırlanmış bir istihbarat raporu ve Bilalov Ehlullah'ın *Hâcî Zârî*'si ise manzum bir hac seyâhatnâmesidir.

Bahsi geçen eserlerin dışında varlığından haberdar olduğumuz metinlerden biri de Musa Carullah'ın *Hac Seyâhatnâmesi*'dir.²⁴ Türkiye'de yapılan çalışmalarda müellif ve eserleri incelenirken sadece *Hac Seyâhatnâmesi*'nin adı zikredilmekle yetinilmiş, ayrıntılarına ait bir bilgiye yer verilmemiştir. Metinle ilgili ilk çalışma Aidar Garifutdinovich Khairutdinov tarafından Rus alfabesiyle yayımlanmıştır.²⁵ Aslı Osmanlı Türkçesiyle yazılan eser, Ankara Millî Kütüphane envanterinde kayıtlıdır. Çalışmanın bu bölümünde kısaca müellifin hayatı anlatılacak, ardından çalışma konusunu oluşturan eserin nüsha tavsifi, muhteva ve biçim özellikleri üzerinde durulacaktır.

²⁴ Tarafımızdan hazırlanan bu eser, yayın aşamasındadır.

²⁵ Aidar Garifutdinovich Khairutdinov, *Rusya'dan, Demek Mümkün Yalnız Ben (Musa Bigiyef'in 1927 Yılı Hacnâmesi) Русиядән, димәк мөмкин, йалғыз бән... (Муса Бигиевнең 1927 нче елгы хажнамәсе)*. (Kazan: Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Shigabutdin Marjani Tarih Enstitüsü, 2016).

3. Musa Carullah Bigiyef (1875-1949)

Tatar âlimi ve düşünürü Musa Carullah, aslen Güney Rusya'dandır. Rusya'da üniversite başvurusu kabul edilmeyen yazar, dinî tahsil için on beş yıl süren bir seyâhate çıkmıştır. Bu seyâhatinde İstanbul, Kahire, Mekke, Medine, Hindistan/Diyûbend, Şam ve Beyrut'ta bulunmuş, dinî ilimlerde derinleşmiş, Arapça ve Farsçasını iletmiştir. Gezilerinde İslâm coğrafyasında hayal kırıklıklarıyla karşılaşmış, çağın ihtiyaçlarını karşılamayan ezber ve taklide dayalı eğitim sistemine karşı çıkmış, İslâmî ilimlerde ıslah ve yenilik fikrinden etkilenmiştir. 1926'da Mekke'de yapılan Umumi Dünya İslam Kongresi ile Kahire Hilâfet Kongresi'ne katılmıştır. Ömrü seyâhatlerde geçen Carullah, 1927'de hacca ve oradan da II. Hilâfet Kongresi'nde bulunmak üzere Kudüs'e gitmiştir. Ardından farklı dönemlerde Afganistan, Hindistan, Mısır, Almanya, Irak, İran, Japonya'da kalmıştır. Son olarak Kahire'ye dönen Carullah, 25 Ekim 1949 tarihinde burada vefat etmiştir.

Carullah, Rus kültürünü ve İslâm dünyasının problemlerini iyi bilen, İslâmî yenileşme hareketlerinden haberdar olan, Kur'an ilimlerine, İslâm hukukuna, hadis ilmine hâkim bir âlimdir. Yenileşmeye taraftar olmasına rağmen İslâmiyet'in reforma ihtiyacı bulunmadığını savunmuştur. Ona göre Rusya Müslümanlarının en önemli meseleleri mektep ve medreselerin ıslahı, içtimaî, siyasî ve iktisadî yapıdaki aksaklıkların düzeltilmesidir. Medreselerin ıslahını kabul etmeyen Kadîmciler ve sadece modern ilimlerin okutulmasına taraftar olan bazı Cedîdcilere karşı çıkmıştır. Fıkhi ve kelâmı eleştirirken aklın yanında keşfin de önemine inanmış; tasavvufa değer vermiş; fakat Ruhbaniyete dönüşen tasavvufî anlayışı reddetmiştir.

Müellifin kırktan fazla eseri vardır: *Hâtun, Edebiyyât-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslâmiyye, Şeriat Niçin Rü'yeti İtibar Etmiş?, Kavâid-i Fıkhiyye, Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları, Uzun Günlerde Oruç, Halk Nazarına Bir Niçe Mesele, Büyük Mevzularda Ufak Fikirler, Zekât, Şeriat Esasları, Müskirat, Kitâbü's-Sünne, Hâfız Divanı Şerhi...*²⁶ Millî Kütüphane'de kayıtlı başka eserleri de vardır: *Fihrist-i Kutub* 06 Mil Yz A 2083, *Mecmû'a-i Fevâ'id*, 06 Mil Yz A 4536, *Not Defterleri* 06 Mil Yz A 5909, 06 Mil Yz A 591, 06 Mil Yz A 5911, 06 Mil Yz A 5912, 06 Mil Yz A 5913, 06 Mil Yz A 5914... Çalışma konumuzu teşkil eden *Hac Seyâhatnâmesi* ise 06 Mil Yz A 5924'te kayıtlı bir not defterinin 1a-28a varaklarında bulunmaktadır.

4. Musa Carullah'ın Hac Seyâhatnâmesi

4.1. Nüsha Tavsifi

Eser, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda 06 Mil Yz A 5924'te kayıtlı bir not defterinin 1a-28a varaklarında bulunmaktadır. Yazmanın tamamı 66 varak olup 28b-30, 32b-37b arası boştur. Rik'a hattıyla çizgili deftere yazılan eserin söz başları ve söz üstleri kırmızıdır. 212x170 -195x165 mm ölçülerde olup satır

²⁶ Ahmet Kanlıdere, "Mûsâ Cârullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2006), 31/214-216; Mehmet Görmez, *Musa Carullah Bigiyef* (Ankara: TDV Yay., 1994); Musa Carullah Bigiyef, *Hatun*, çev. Mehmet Görmez (Ankara: Otto Yay., 2018); Ferhat Koca, *İslâm Nazarında Müskirat ve Meyyit Yakmak Meseleleri* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2003); Musa Carullah Bigiyef, *Zekat*, çev. Ferhat Koca (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2019); Musa Carullah Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, çev. Ferhat Koca v.dğr. (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2018); Musa Carullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, çev. Abdullah Kahraman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010); Musa Carullah Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, ed. Ferhat Koca, çev. Hasan Şahin (Kazan, 2020); İ. Çetin Derdiyok, "Musa Bigiyef ve Tatar Türkçesiyle Yazılmış Hâfız Divanı Şerhi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/2 (2004); Musa Carullah Bigiyef, *Hâfız Divanı'nın Kazan-Tatar Türkçesine Şerhi*, çev. Ömer Küçükmehtemoğlu (İstanbul: Akademi Titiz Yay., 2017); Hamdi Mert, "Musa Carullah Bigiyef -Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri", *Bilig* 8 (1999): 125-141.

sayısı muhtelifdir. Eser, sırtı gri bez kaplı, cilt kapakları pandizot bezli mukavva bir cilt içerisinde. Rekabesi ve eserin adına dair bir kayıt yoktur.

Eser, muhteva itibarıyla iki bölüme ayrılabilir: Birinci bölümde (1a-28a) Carullah'ın hac seyâhatindeki izlenimlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde (30b-66a) ise müellifin İslâm âlemi hakkındaki tespit ve kanaatleri kısa notlar hâlinde tutulmuştur. Bu bölümde Arapça yazılmış notlara da yer verilmiştir. Başlıklar, zaman zaman siyah yazılsa da genellikle kırmızı mürekkeple yazılmıştır (31b, 48b, 55a, 58b). Arapça yazılmış bazı metinlerde Türkçe başlık kullanılmıştır (48, 60b-61a). Nadir görülse de sonradan ilave edildiği anlaşılan farklı bir kalemle ve mürekkeple yazılan bazı Arapça notlar da bulunmaktadır (38a). İkinci bölümün başlıkları şöyle tespit edilmiştir:

Türkiye-Âlem-i İslâm, Türkiye Hocaları 31a; Abdulazîz b. Abdurrahman (Arapça) 31b; Min-akvâl Muhammed b. Abdulvehhâb (Arapça) 32a; Ümmü'l-kurrâ, Mübâya'a 38; İbn Su'ûd 39a; Halife Tard Kılındı 39b; Hilâfet (Arapça) 40a; Hindistan Hakkında İngiliz Siyâseti, Hind'de İslâm 40b-41b; Hicâz Ta'limât-ı Esâsiyesi 42a; Kabru'n-nebiyyü'l-yevm (Arapça), Defn-İhrâk 42b; Mekke'de Yenilik, Ziyâret, İbn Su'ûd 43; Mülkiyyet Acelesi, Akabe-Me'an Hakkında 44a; Su'ûd Hakkında Reyhânî, Mu'temer Bahisleri 44b; Hac Da'veti, Emn, Ufâ İtirâzı, Bedevî Arabların İnkıyâdı, Mu'temer Da'veti 45a; Şekl-i Hükûmet Hicâz'da, İdrisî-Necd 45b; Âlem-i İslâm İhtiyârı, Ebü'l-Azâim, İ'tizâr-ı Su'ûd, 46a; Su'ûd'un Evvelki Da'vetleri Va'atleri 46b-47a; Reşid Rızâ 47b; Almanya-Türkiye, Arab Da'vası (Arapça), Hâşimî Da'vası İsyânı Hakkında (Arapça)

48; Hasan Fehmî Bey, Türkiye-Âlem-i İslâm, Arab Da'vası 49; Bâtıl İ'tizâr, Nehdiyye-i Arabiyye 50ab-51a; Türklük, İttihâd, 51b; İran-Hac 52; Umumî Muhârebede Üç Devir 53a; Hutbelerinde Du'â İbâresi (Arapça), Acîb, Belâğ-ı Umumî (Arapça) 53b-54a; el-Kuds Sukutu, Acîb Da'vâ, Kıyâm Özürleri, Stokholm 54b-55a; Hâşimiyye İ'tirâfı İ'tizârı, Acîb 55b; Üç Tecriye Sulh Hakkında, Bâtıl Bir Özr 56a; Baba-Sulh Hakkında, Baba Sulhî (Kısmen Arapça) 56b-58b; Ehemmiyetli Üç Karar 59a; Arapça Metin 59b; Hilâfet, Osman Hilâfeti 60a; Hilâfet Hakîkatı (Arapça) 60b-61a; Evvelki Mu'temer Kâhire'de 61b; Kâhire Mu'temer'i, Hükûmetin Elleri Elbette Mu'temer'de Vardı 62a; Hilâfet Şerâiti, Zeki Paşa Nazarı 62b; Öyle mi Acaba, Hilâfet Bedeli (?) 63a; Kâhire'de Hilâfet Meclisi, Hilâfet, Kâhire 63b; Da'vet-Hilâfet, Hilâfet, Kâhire Mu'temer'i 64a; Zağlûl-Hilâfet 64b; Acîb, Bolşevizm, Hind'de 65; Hilâfetü'l-Fâsî (Arapça) 66a.

4.2. Dil ve Üslup Özellikleri

Musa Carullah, seyâhat boyunca başından geçen ya da şahit olduğu olayları, tanıştığı/izlediği kişileri dikkatli bir gözlemlerle tasvir etmiştir. Tasvirlerinde başarılı olan müellif, eserin tertibinde ve konuların takdiminde savruk ve dağınıktır. Olaylar, eserin 5a sayfasına kadar birbiriyle bağlantılı iken 5b'den itibaren konu bütünlüğü kaybolmuş, her sayfada aralarında kompozisyon bütünlüğü olmayan kısa notlara yer verilmiştir. Olayın sıcaklığı geçtikten sonra müellif tarafından eklendiği anlaşılan bu bilgiler, bazen çapraz, dikey bazen de alttan yukarıya doğru yazılmıştır. Çoğunluğu birbirinden bağımsız olan bu paragrafların arasına çekilen çizgi ya da konulan işaretler mevzu değişikliğinin habercisidir. Bu minvaldeki

paragraflarda bütünlük ve ifade gücü zayıflamış, zaman zaman tekrarlar yapılmış ve birbiriyle çelişkili bilgilere rastlanmıştır. Art arda gelen iki cümle: “*Maaşlı ve nizamî askeri az ise de bütün Arabistan gayet kuvvetli askerdir, heme cihazları kabilelerden. Yazmak lazım oldu, “Yazarım dedim.” de çıktım (5b-6a).* Çelişkili ifadeler: “*Arafat’ta bin kadar, **Mina’da sekiz yüz**, iki yüz kadar vefat. **Mina’da bin dört yüz kadar vefat** (10b); **Mina’da bin dört yüz** vefat 11a.” Tekrarlar: “*Hacılar mikattan kabl ihrâm ettiler. Bende **muhrim (ihramlı) idim.** Lakin izârım ve ridam yoktu; fakat **muhrim idim** 4b...”**

Carullah, bazen geçtiği coğrafyalar hakkında verdiği bilgileri yeterli görmemiş, geri dönüşlerle o konu hakkında ek bilgiler verme ihtiyacı duymuştur. Buna Süveyş Kanalı örnek olarak verilebilir. Yazar, önce 20 Mayıs’ta Süveyş Kanalı’nın görünüşü, sanat ve mühendislik yönüne, bu vesileyle tabiat ve insan mücadelesinde insanın aczine değinmiş, buna delil olarak da İstanbul, Mağrip ve Cenup Boğazlarını göstermiştir (3a). Daha sonra tarihini tam belirtmemiş olsa da 27 ya da 28 Mayıs’ta yazdığı anlaşılan, Süveyş Kanalı’nın Firavun, Hz. Ömer ve Osmanlı padişahlarından II. Selim dönemlerinde yapılışı, uzunluğu, genişliği, derinliği ve coğrafi konumu gibi daha önce bahsetmediği tamamlayıcı bilgilere yer vermiştir (6b).

Hac Seyâhatnâmesi farklı dillere ait kelimelere yer vermesi bakımından önemli bir eserdir. Musa Carullah’ın birkaç Arapça risalesi dışında 1905-1935 yılları arasında kaleme aldığı önemli çalışmaların tamamı Tatar Türkçesiyle, 1935’ten sonrakiler Arapça

yazılmıştır.²⁷ Müellifin bu eseri ise Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Eserde âyet ve hadis iktibasları, Arapça ibare ve ifadeler; Rusça cümleler, Kazak ve Tatar Türkçesinden birçok kelimenin kullanıldığı görülmüştür. Farklı dillere ait kelimelerin varlığı, bu dillerin kelime kadrosu ve müellifin dil birikimi hakkında bilgi vermesi bakımından kıymetlidir. Tespit edilebildiği kadarıyla Kazak-Tatar Türkçesi ve Rusçaya ait ibareler aşağıda bir liste hâlinde verilmiştir:

4.2.1. Dillerin Kelime Listesi

Arımak: Yorulmak, takatsiz kalmak: Tatar Türkçesi.²⁸

Bala: Çocuk; bülüğa ermemiş, toy çocuk; yavru: Kazak-Tatar Türkçesi.

Baytak: Birçok, oldukça, bir hayli, epey, epeyce, hayli: Kazak-Tatar Türkçesi.

Baz: Kazılmış büyük çukur: Tatar Türkçesi

Bik: Tabii ki, şüphesiz; mutlaka; pek fazla: Tatar Türkçesi.

Birge: Birlikte, beraber: Kazak-Tatar Türkçesi.

Kagılma: Değmek, dokunmak, temas etmek; ait olmak, bağlı olmak: Tatar Türkçesi.

Kaytumak: Geri gelmek, dönmek; yeniden başlamak: Tatar Türkçesi.

Kayuta: Gemi kamarası: Tatar Türkçesi.

Koyaş: Güneş; aydınlık ve mutluluk kaynağı: Tatar Türkçesi.

Küp/köp: Çok, fazla, hayli: Kazak-Tatar Türkçesi.

²⁷ Kanlıdere, “Mûsâ Cârullah”, 31/215.

²⁸ Kelimelerin anlamları verilirken şu kaynaklardan faydalanılmıştır: Mustafa Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü* (TDK Yayınları, 2009); Hasan Oraltay v.dğr., *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (İstanbul, 1984).

Ochen strogo karat: Çok ağır cezalandırmak: Rusça.

Özgermek: Bir hâlden başka bir hâle geçmek, değişmek, dönüşmek: Kazak-Tatar Türkçesi.

Palas: Halı, kilim; paspas: Tatar Türkçesi.

Sağımak: Özlemlerle yad etmek, hasret çekmek: Tatar Türkçesi.

Taşlanmak: Bırakılmak, atılmak, terk edilmek; yukarıdan atlamak: Tatar Türkçesi

Tuktamak: Duraklamak, hareketi durdurmak, dinmek, durmak, bitmek: Tatar Türkçesi.

Tügel: Değil: Tatar Türkçesi.

Yartı: Yarım, buçuk: Tatar Türkçesi.

4.2.2. Eserdeki Tarihler ve Kullanımı

Seyâhatin seyri hakkında bilgi veren en önemli unsurlardan biri tarihler ve bunların verilmiş usulüdür. Kayıtlarda standart bir yöntem takip edilmemiştir. Bundan dolayı tarihler girift ve belirsizdir. Olaylar, yolculuğun başlangıç tarihi olan 15 Mayıs 1927 ile Mekke'ye varış tarihi olan 29 Mayıs 1927 tarihleri arasında neredeyse günü gününe kaydedilmiştir. Fakat 29 Mayıs tarihinden sonra verilen ilk tarih, müellifin Cebel-i Nur'a gittiği 07 Zilhicce (08 Haziran) Çarşamba günüdür. Bu arada yaşananlara dair bir tarihin düşünülmemesi ve ağustos ayına dair sadece 08 Ağustos'a ait bir kayda yer verilmesinden dolayı anlatılanlar arasında hangisinin bu aya ait gözlemler olduğu belirlenememiştir. Diğer olayların anlatımında da kronolojiye dikkat edilmemesi, tarihler arasındaki kopukluklar ile bazı tarihlerin mükerrer ya da hatalı yazılmaları (3a) eserle ilgili bazı hususların tespitini zorlaştırmıştır.

Seyâhat notlarında tarihler yazılırken bazen “21 Mayıs'ta irtte saat üç dördte Port Said sahiline yanaştı (3a). 21 Mayıs Şenbe gün saat üçte Kanal'a girdik (4a).” örneklerinde olduğu gibi ayrıntılı verilmiş, bazen de “Bir rakb (süvari kafilesi)1341senede 1921 senede hac kastıyla Ebha vilayetine Necd hükûmetine tâbi bir yerden geçtiler.” (22a) sadece yıl gibi daha genel bir zaman dilimiyle yetinilmiştir.

Tarihler hususunda karışıklığın görüldüğü noktalardan biri de Carullah'ın Mekke İslâm Kongresi'ne katılma tarihi ile *Hac Seyâhatnamesi*'nin yazılma tarihidir. Aslında müellifin hac yolculuğuna düştüğü kayıttan seyâhatin 15 Mayıs 1927 Pazar (1a) günü başladığı hususunda bir tereddüt yoktur. Hac yolculuğunun 1927 yılında gerçekleştiğine dair başka tarihler göze çarpmaktadır: 17 Zilhicce 1345 (18 Haziran 1927, 11b), 03 Zilhicce 1345 (04 Haziran 1927, 20a)... Eserin sonunda yolculuğun bitiş tarihi yazılmamış olsa da bu seyahatin “dört ay on iki gün” (28a) sürdüğü belirtilmiş, dolayısıyla müellifin hacdan dönüş tarihinin 27 Eylül 1927 olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber eserde Mekke Hac Kongresi'ne dair bazı bilgilerin paylaşılması bir belirsizliğe neden olmuştur.

Eserin birçok yerinde mu'temere (Mekke İslâm Kongresi)²⁹ atıflar yapılması, kongrenin yapılacağı yer, katılımcı üye ve

²⁹ Mu'temer kavramıyla Mekke İslâm Kongresi kastedilmiştir. 03 Mart 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından halifelik kaldırılması, Mu'temerü'l-âlemi'l-İslâm (İng. World Muslim Congress=WMC) organizasyonunun teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Müslüman ülkeler, halifelik kaldırılmasıyla İslâm dünyasında ortaya çıkan sorunları çözmek, yeni bir toparlanma ve Müslümanların birliğini sağlamak amacıyla bazı teşebbüslerde bulunmuştur. İlk olarak Mısır, Libya, Tunus, Fas, Güney Afrika, Hindistan, Hollanda Hindistanı (Doğu Hint adaları, Endonezya), Yemen, Johor Malay Devleti, Hicaz, Filistin, Irak ve Polonya'dan temsilcilerin katıldığı Kahire İslâm Kongresi (13-19 Mayıs 1926) düzenlenmiştir. Burada öncelikle İslâm dünyasının

devletlerle ilgili yorumlara yer verilmesi, kongrede geçen konuşmalar, alınan kararlar... hakkında bilgilerin bulunması, kongre ile hac seyâhatinin aynı yılda yapıldığı intibahı uyandırmıştır. Kaynaklara göre kongrenin yapılma tarihi Haziran 1926 tarihi olduğuna göre; müellif, 1927 yılında yaptığı hac seyâhat izlenimleri ile 1926'da katıldığı Mekke Hac Kongresi'ne dair gözlem ve tespitlerini birleştirerek *Hac Seyâhatnâmesi*'nde anlatmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Tarihlerin yazımında dikkat çeken başka bir husus da gün ve ay adlarının Farsça, Türkçe Arapça ve İngilizce yazılmasıdır: “15 Mayıs 1927 Yekşenbe (1a), 18 Mayıs (2b) 23 Mayıs Düşenbe, 24 Mayıs Seşenbe (4b), 25 Mayıs (5a), 07 Zilhicce Çarşamba (8a), 12 Zilhicce Pazar (9b), Oktabr, Noyabr (6a), 8-9 Sentabr (24b)...”

Olayların ayı ve yılı kaydedilirken birinde Hicri, diğerinde Miladi takvimin kullanılması, tarihler konusunda yaşanan karışıklığın bir başka örneğidir: “Zilhicce üçte 1927 sene Mekke-i Mükerrreme'de Cava hacılarından yüzde 10 adam hapis kılınıp...” (20a). Bazı olayların Rumî takvime göre yazılması tarih yazımındaki dağınık üslubun farklı bir yansımasıdır: “Teşrin-i Evvel 8'de 1927 sene İstanbul'da...” (26a).

birliği ve bütünlüğüyle birlikte halifelik meselesi tartışılmıştır. Haziran 1926'da Mekke'de toplanan ikinci kongrede Mu'temerü'l-âlemi'l-İslâmî adında bir teşkilâtın kurulması ve her yıl hac zamanında bir toplantı tertip edilmesi kararı alınmıştır. Fakat toplantılar düzenli yapılmamış, bir sonraki toplantı ise ancak 1931 yılında Kudüs'te yapılabilmektedir. M. Naeem Qureshi, “Dünya İslâm Kongresi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1994), 10/25; Davut Dursun, “İslâm Konferansı Teşkilâtı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 23/49.

4.3. Muhtevası

Eserin ismiyle ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Metnin içeriği, müellifin Hicaz seferi ve gözlemleri olduğundan eser, “*Hac Seyâhatnâmesi*” olarak adlandırılmıştır. Eserde, yolculuk boyunca şahit olunan olaylar, yaşanan sıkıntılar, güzergâh üzerinde bulunan ülkeler ve Hicaz yönetimi, çoğunlukla eleştirel fakat dikkatli bir gözlemlerle kaydedilmiştir. Ayrıca Batı, Doğu, özellikle Müslüman devletlerin içtimaî, siyasî ve idarî yapıları ile ilgili tespit ve mukayeseler; dinî ve siyâsî şahsiyetler hakkındaki izlenimler; aile özlemine kadar birçok konu merak uyandıracak şekilde verilmiştir. Yolculuğun başlangıç noktası Odessa’dır.

Odessa’dan Mekke’ye³⁰

Hac kafilisi, 15 Mayıs 1927 tarihinde Odessa Limanı’ndan hareket etmiş, 17 Mayıs Salı günü İstanbul’a ulaşmıştır. Hacı adayları, şehrin girişinde dışarıdan gelenler için karantina merkezi olarak kullanılan Kavak’ta muayene için bekletilmiş, yolcuların vapurdan çıkmasına, limandakilerin vapura girmesine ve geminin kıyıya yanaşmasına izin verilmemiştir. Bu esnada vizesi olan ve gemiden inmeyi başaran yaklaşık altmış-yetmiş yolcu, ailelerine telgraf çekerek iyi olduklarını bildirmiştir. Bekleme sırasında hacıların can sıkıntılarını azaltmak amacıyla gemideki görevlilerin müzik eşliğinde şarkı söyleyip dans etmelerine hacı adayları da³¹ eşlik etmiş, bunların

³⁰ Metnin muhtevasının daha iyi anlaşılacağı düşünülerek bazı başlıklar tarafımızdan ilave edilmiştir.

³¹ Gemi görevlilerin eğlenceleri anlaşılabilir bir durumdur. Bu eğlence hac farizasını yerine getirmeye karar veren hacı adaylarının seyâhat amacıyla çalışmaktadır. Çünkü kutsal yolculuğa çıkmaya karar veren biri, öncelikle kendini ruhî açıdan hazırlaması gerekir. Kalben ve ruhen hazır olma hâli hac yolculuğunda ve sonrasında da devam ettirilir.

arasında uyumlu dansları ve güzel sesleriyle Kaşgar hacılarının öne çıktığı belirtilmiştir. Yolcuların burada ne kadar kaldıklarına dair bir bilgi verilmemiş; fakat aynı kabile hac dönüşü burada yaklaşık beş gün bekletilmiştir. Makul karşılanan bu uygulama, hacı adaylarının mahremiyetlerine dikkat edilmeden çıplak muayene edilmesi, adaylara kaba ve sert davranılması eleştirilmiştir; bu muamelenin sadece hacı adaylarına reva görüldüğüne dikkat çekilmiştir. Hacılardan korkulmasına, onlara kin ve nefretle bakılmasına bir anlam verilmemiştir. Çünkü şu ana kadar hiçbir hacının hiçbir vakit, hiçbir yerde, hiçbir bulaşıcı hastalık taşıdığına dair bir örneğe rastlanmamıştır. Müellif, hacılar için hayati olan bu sorunun yapılacak hac kongresinde alınacak bir kararla hiç olmazsa Türk-Rus hükümetleri arasında çözüme kavuşturulabileceğine dair bir saptamada bulunmuştur.

Önce Ankara'dan, İstanbul yakında bulunan Kavak muayene merkezine yolcuların limana inebileceklerine dair bir telgraf gönderilmiş, sonra nedense bundan vaz geçilmiştir. Bu kararın alınmasında taşıma şirketinin masrafa girmek istememesi, şirketin hacıları zahmetten kurtarma düşüncesi ya da başka bir faktörün etkili olduğu söylenebilir. Bu meselenin çözüme kavuşturulmasının Rus ticaretine bakan yönüne dikkat çekilmiştir. Hacı adaylarının geçişinin dönemin yöneticileri tarafından yasaklanması hâlinde hacca gitme arzusu azalacak, dolayısıyla Rus ticareti bundan olumsuz etkilenecektir. Müslümanların İstanbul üzerinden hacca gitmeyi tercih etmeleri, hacı adaylarının İslâm beldelerini görme arzusunun bir yansıması olarak değerlendirilmiştir (1a-2a).

18 Mayıs'ta gemide yaşanan bir hırsızlıktan söz edilmiştir. Böyle bir olayın bir daha yaşanması hâlinde suçu işleyen kişiye kaptan tarafından şiddetli bir ceza verileceği bildirilmiştir. Müellif ve birkaç arkadaşı Müslümanlar için utanç vesilesi olan böyle bir olayın bir daha meydana gelmemesi için hacı adaylarıyla görüşmüş ve onlara telkinlerde bulunmuştur.

Çin

Seyâhatnâme'de bazen olay akışı kesilerek ülkelere dair çarpıcı siyasî tahlillere yer verilmiştir. Ülke kararlarının arka planını okuyan müellif, Çin'le ilgili dikkate değer bir tespitte bulunmuştur: Çin, kendi ülkelerini hac güzergâhı için tercih eden Rus Müslümanlarının vapurlarını büyük saygıyla karşılamış, hacı adaylarına kalacakları yerleri hazırlamış ve hac yollarını açmıştır. Çin'in tanıdığı bu kolaylıkları Müslüman ülkelere herhangi biri göstermemiştir.

20 Mayıs'ta gemideki bir su kıtlığından söz edilmiştir.

Mısır

Gemi, 21 Mayıs'ta sabahın erken vakitlerinde Mısır'ın önemli liman kentlerinden Port Said sahiline yanaşmış, erzak alırken motorlu polis tekneleri tarafından kuşatılmış ve denetimden geçirilmiştir. Müellif burada ailesine bir telgraf çekerek Odessa'yı, Port Said'i sanatı ve doğasıyla kendine hayran bırakan Süveyş Kanalı'nı³² sorunsuz geçtiklerini ve sağlığının iyi olduğunu bildirmiştir.

Kanal'dan övgüyle söz edilmiştir. Müellife göre Kanal, adeta dümdüz bir çizgi, büyük bir sanat ve hesabın eseridir; aynı zamanda insanın tabiat karşısında ne kadar zayıf olduğunu da bir işarettir.

³² Süveyş Kanalı bundan sonra "Kanal" kısaltmasıyla yazılacaktır.

Eğitim ve ilim ne kadar önemli olsa da tabiat karşısında yok hükmündedir. İstanbul Boğazı, Mağrib Boğazı ve Cenup Boğazı ile Süveyş Kanalı bir bütün olarak göz önüne alındığında bu hakikat, yani insanın acziyeti daha iyi anlaşılacaktır.

Mısırda Kanal'la birlikte kurucusu yabancılar olan büyük bir kültür inşa edilmiştir. Buradaki inkılabın en büyük ispatı bizzat bu Kanal'dır. Burada Türk ve Rus kuvvetinin etkisi yoktur.

Gemi, Süveyş Kanalı'nın kıyı kentlerinden biri olan İsmailiyye'ye vardığında vakit gece yarısıdır ve artık yolun yarısı tamamlanmıştır.

Kanal ve yolculukla ilgili başka ayrıntılara da yer verilmiştir. Bazen dağların arasından geçen Kanal, kum sahraları arasında akan dar bir nehir olarak düşünülmüştür. Buralarda fark edilir derece bir serinlik hissedilmiştir. Kanal'ın Asya tarafının kumluk, köy ve bağların sıralandığı Afrika tarafının bayındır olması dikkatten kaçmamıştır.

21 Mayıs'ta başlayan Kanal'daki yolculuk 22 Mayıs saat yedide sona ermiş ve bu yolculuk on altı saat sürmüştür (2b-4a).

24 Mayıs Salı günü duyulan sirenle geminin Rabiğ toprağında bulunan ihrama girme sınırına eriştiği anlaşılmış ve burada ihrama girilmiştir.

25 Mayıs Çarşamba günü Cidde'ye varan kabile saygıyla karşılanmıştır. Kabile, bir müddet karantinada bekletilirken daha önce yaşananların aksine doktorların iyi muameleleriyle karşılaşmıştır. Cidde Limanı'nda İnönü, Rumeli gibi birçok Türk vapurunun varlığından söz edilmiştir. Bu kısımda verilen bilgilerde Cidde suyunun tarıma faydasının olmadığı da belirtilmiştir.

Müellif, Cidde'de otomobil kullanmak yasak olduğundan bir hamal tutmuş ve dostu Muhammed Nâsîf'ın evine misafir olmuştur. İçtiği su ona çok lezzetli gelmiştir. Bu kısımda bu suyun sarnıçlarda bekletilen yağmur sularından elde edildiği ve ancak Cidde'nin ileri gelen aileleri tarafından içilebildiği ifade edilmiştir. Ayrıca Cidde evlerinde telefon bulunduğundan Mekke ile konuşmanın mümkün olduğu ve Cidde-Mekke arası ulaşım için yüz elli kadar otomobilin aktif olması da verilen bilgilere eklenmiştir.

Cidde'de çeşitli ziyaretlerde bulunan yazar, Suud yönetimi ile ilgili bazı değerlendirmelere yer vermiştir. Kongreye olan ilgisizlikten, İslâm milletlerinin gereken önemi vermemelerinden yakınmış; hacı adaylarının temizliğe dikkat etmemelerini eleştirmiştir.

Konu bütünlüğünü ve akışını bozsa da Carullah, zaman zaman geri dönüşlerle daha önce bahsi geçen yer, olay ya da şahıslarla ilgili farklı bilgiler vermiştir. Daha önce Kanal'dan insanı sanatı ve doğasıyla kendine hayran bırakan bir eser olarak söz eden yazar, Cidde gözlemlerini anlatırken konuyu birden değiştirmiş, yeniden Kanal'ı bahis konusu yapmıştır. Kanalın yapılış tarihi, Firavun ve Hz. Ömer dönemi, kim tarafından inşa edildiği, mevcut hâlinin yapılış tarihi, uzunluk, genişlik ve derinlik ölçüleri ile Osmanlının, Kanal'ı iyileştirme çabaları yazarın bilgi verdiği diğer hususlardır (4b-6b).

Carullah ile yanındaki arkadaşı otomobile binerek 29 Mayıs Pazar günü Bahra üzerinden Mekke'ye gelirler. Carullah arkadaşından ayrılır, Hamidiye'den sonra otomobil kullanımı yasak olduğundan eşyalarını hamala verir. Ardından arkadaşı Kazanlı Abdüşekûr'ün evine giderek orada üç gün misafir olur.

Saat dokuzda Harem'e gider, tavaf ve sa'y yaptıktan sonra biraz dinlenir, ezandan sonra öğle namazını eda eder. Hava çok sıcak olduğundan iştahı kaçar, katık adı verilen bir gıdadan başka bir şey yiyemez hâle gelir.

Bundan sonraki tarihler, kısmen hicrî takvime göre verilmiştir. 05 Zilhicce (06 Haziran) Çarşamba. O yıl yapılan hac, "hacc-ı ekber"³³ olarak zikredilmiştir. Suudî yöneticiler hakkında yapılan bazı değerlendirmelerden sonra Mekke'nin edep, din, temizlik ve ahlâk cihetiyle geri kalmışlığından söz edilmiştir. Bu olumsuzlukların yanı sıra Mekke'nin İslâm âlemini birleştirebileceğine de işaret edilmiştir.

Müellif, 06 Zilhicce'de (07 Haziran) ihrama girmiş, kalabalığa rağmen zahmetsizce tavaf ve sa'yını yapmıştır. 07 Zilhicce (08 Haziran) Çarşamba günü erken saatlerde Nur Dağı'na hareket etmiş, ardından Hira Mağarası'na gitmiştir. İslâm tarihi açısından oldukça önemli olan mağaranın ihmal edildiği ve bakımsız bırakıldığı ifade edilmiştir.

Carullah, birkaç mil yürüdüktan sonra Mina'ya ulaşır ve orada Seyyid Ali'yle karşılaşır. Beraber Nemire Mescidi'nin bulunduğu alana gelirler. Mescit temiz olmadığından namazını dışarıda kılmak zorunda kalır. Daha sonra Arafat'a hareket başlar. 200-300 bin

³³ "Hacc-ı ekber" ifadesi Kur'an-ı Kerim'de, "*Hacc-ı ekber gününde, Allah ve Resûlü'nden bütün insanlara bir bildiridir.*" (Tevbe, 9/3) şeklinde geçmektedir. Bu âyetteki "hacc-ı ekber" in hangi anlamda olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Genel kabul gören görüşe göre, hac mevsimi dışında Kâbe'ye yapılan ziyarete (umreye) "hacc-ı aşgar"; hac mevsiminde yapılan ziyarete de "hacc-ı ekber" denir. Bayramın birinci gününe de "hacc-ı ekber" denilir. Halk arasında ve bazı kaynaklarda arefe günü veya Kurban Bayramı'nın birinci gününün cumaya rastladığı dönemde yapılan hacca, "hacc-ı ekber" denildiğine dair bir anlayış vardır. Ancak bunun güçlü bir dayanağı yoktur Hayrettin Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2006), II, 724.

deveden oluşan kervan, son derece yavaş hareket eder. Yazar, bir eşek kiralamak suretiyle önce Müzdelife'ye, sonra Akabe'ye geçer. Ardından uzaktan izlemek suretiyle de olsa Kâbe örtüsünün değiştirilme merasimine katılır. Burada dinlediği hutbenin zayıflığından, tavaf edebinin bilinmemesinden; Müzdelife ve Mina'da temizliğe riayet edilmemesinden yakınır. Bu davranışlardan yola çıkan müellif, "Arafat, Mina, tavaf, ihram gibi haccın usul ve esasları ile namaz gibi vecibelerde ibadet ruhu önemsenmemiş, şekilcilik ibadet ruhunun önüne geçmiştir." tespitinde bulunur. Ayrıca Arafat ve Müzdelife'deki düzensizliğin buraya özgü olmadığı, aslında İslâm âleminin bütün işlerinde, hareketlerinde, kararlarında ve ibadetlerinde hatta her şeylerinde intizamsızlığın hâkim olduğu görüşünü ileri sürer.

Arafat ve Mina'yla ilgili başka değerlendirmeler de yapılır. Örneğin bu bölgelerdeki tertipsizlikten ve çadırlardaki intizamsızlıktan söz edildikten sonra Arafat meydanını çukurlar, hendekler yahut minare ve alemler vasıtasıyla bölümlere ayırıp her sıra için bir rakam verilmesi şeklinde bir çözüm önerisi de sunulur.

Her yıl, bahsi geçen yerlerde binlerce insanın vefat ettiği; ölümlerin bu denli çok olmasının asıl sebebinin insanların tedbirsizliği ve dikkatsizliği olduğu belirtilir. Bunun sonucu olarak o yıl (1927) Arafat'ta bin, Mina'da üç bin kadar insan vefat etmiştir. Vefat eden insanlar kadar vefat edenlerin defnediliş şekli de müellifi üzmüştür. Defin merasimi dehşetli bir manzara olarak tasvir edilmiştir. Mevtalar önce Hayf denen yere, -bir tepe büyüklüğüne erişinceye kadar- yığılmış; ardından büyük bir çukur kazılmış ve buraya özensizce doldurulmuştur. Vefat edenlere reva görülen bu muameleler, onlara karşı bir hürmetsizlik olarak değerlendirilmiştir. Sorunun çözümü için

defin işlemlerinin hükûmet tarafından belirlenecek bir heyetle yürütülmesi önerilmiştir.

O yıl yapılan hac emniyet içerisinde gerçekleşmiştir. Mezhepsel farklılığa sahip olan İranlı hacılar da herhangi bir sorunla karşılaşmamıştır.

Yazar farklı konular hakkında bazı değerlendirmelere yer vermiştir: İslâm dünyasındaki dinî, edebî ve içtimaî sorunların kaynağı, şeriat değil onu uygulayanlarda aranmalıdır. Hilafet konusunda bir güvensizlik, İngilizlere karşı bir korku hâli hâkimdir. Mekke-Medine arasında otomobil ücretleri hususunda hükûmet ile şirketler arasında bir ihtilaf yaşansa da sorun çözüme kavuşturulmuştur.

Müellif, 17 Zilhicce'de (18 Haziran) dinlediği hutbeyi yetersiz, basit ve zamanın ruhuna hitap etmeyen bir hutbe olarak değerlendirmiştir. Hacılar, 19 Zilhicce (20 Haziran) Pazar günü Kâbe'ye ulaşmıştır. Yazar, aynı gün Taif yolculuğuna çıkmıştır. Gördüğü şey, insanı dehşete düşüren bir manzaradır: Hava çok sıcak, yolda ölü develer ve her yerde tepe tepe kurbanlar. 20 Zilhicce'de (21 Haziran) biri Mina, diğeri Müzdelife'de iki cenazeye tesadüf eder. Kervan el-Kara'yı geçip Hada'da mola verir.

Kafile, pazartesi günü saat dörtte Mekke'den çıkar ve aynı gün saat altı sıralarında Taif'e ulaşır. Yolculuk yirmi altı saat sürmüştür. Yol boyunca su gibi temel ihtiyaçların karşılandığı bir yere rastlanmamıştır. Taif, arazisi dar ve az gelişmiş bir şehirdir. Evlerin çoğu boş, şehrin nüfusu az, pazarı küçük ve telgrafı yoktur. Postası ise yük eşekleridir. Burası adeta harap bir şehir gibidir. Taif'te bazı dostlar, camiler ve türbeler ziyaret edilmiş ve haklarında bazı bilgiler

verilmiştir. Yanı sıra Suud, Hind, İngiliz, hilafet ve mühim simalar hakkında bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Carullah, 24 Zilhicce (25 Haziran) Cuma günü Taif'ten ayrılarak yirmi altı saat süren bir yolculuktan sonra tekrar Mekke'ye dönmüştür. Burada Muhammed Esedullah'la karşılaşmış ve Esedullah'ın ailesi hakkında bilgi vermiştir (6b-14a).

Mekke İslam Kongresi tertip edilmiştir. Kongreye 1. Musa Carullah, 2. Avgust Salim, 3. Abdulkadir el-Kusurî, 4. Abdulğani Pencâbî, 5. Ahmed Züheyr Irakî, 6. Hâfız Vehbe, 7. Kâmil Kassab, 8. İsmail Gaznevî katılır. Hâfız Vehbe Kâmil ve Kassab, Suudî hükûmetini temsilen katılmıştır. Alınan kararların bir sureti melik hazretlerine gönderilmiştir.

Carullah, Fransız ve İngilizlerin engellerine rağmen toplantıya davet edilmiştir. Müellif, toplantıda bulunan delegelerin bazılarının ehil olmadığı tespitinde bulunmuş, İslâm rehberlerinin lisanda zayıf ve efkarda kâsır oldukları belirtilmiştir. Heyetteki bazı üyelerin fikirlerini benimsemiş ya da eleştirmiştir. Bu üyelerden biri de Avgust Salim'dir. Salim'in; Mekke'de içinde hükûmet temsilcilerinin de bulunduğu heyetlerin tesisi, böyle bir heyetin ittihadı, Hicaz'ın ıslahına ve alınan kararların yayılmasına vesile olması hakkındaki tekliflerini benimsemiştir. Onun bağımsız İslâm devletlerinin Hicaz'a yardım etmeleri mukabilinde Hicaz'da nüfuzlarını şart koşmaları gibi bazı fikirlerini ise garipsemiştir. Müellif kendi görüşlerini Arapça dört sayfa hâlinde sunmuştur. Müzakerelerde baskın bir fikir öne çıkmadığından ayın yedisinde perşembe günü ikindiden sonra yeniden toplanma kararı alınmıştır (14a-16a).

Yazar, 07 Muharrem (08 Temmuz) Çarşamba günü Kâbe'yi ziyaret eder. Dört rükünde ikişer rekât namaz kıldıktan sonra dostları, kardeşleri, çocukları, ailesi, akranları kısaca herkes için dua eder. Bunlar arasında en çok önemseydiği “Ya Rab, dinini, şeriatını benim elimde ihya et, şeriatını tedvin edeyim, şeriatını beldelerimde neşredebeyim!” duasıdır. Bu duanın Harem’de her vakit kalbine düşmesini ve lisanına gelmesini bir ilham eseri olarak değerlendirmiş, duanın kabul olacağına dair kuvvetli bir umut taşımıştır.

Hind ve Suudî hükûmetleri ile ilgili değerlendirmelerden sonra Hindliler hakkındaki tespiti dikkat çekicidir: Hind âlimlerinin bazıları İngilizlerin siyasî fikirlerini ve telkinlerini kutsal topraklara getirerek zezem sularıyla temizler, takdis eder; sonra da bunları isabetli bir maslahat ya da faydalı bir fikir gibi sunarlar.

13 Muharrem (14 Temmuz) Çarşamba. Yazar, günbatımından önce saat 11:30’da Cidde’den ayrılmış, 14 Muharrem (15 Temmuz) akşama doğru Medine’ye varmıştır. Yolculuk izlenimleri paylaşılmış, Hindistan’dan Mekke’ye göçen Hindli Ahmed Yanars Banars adında fabrika sahibi bir zattan övgüyle söz edilmiştir (16b-18b).

15 Muharrem (16 Temmuz) Cuma günü yazar cuma namazını Medine’de kılmıştır. Burada dinlediği cuma hutbesi, nasihatlerden oluşan oldukça basit bir hutbe olarak değerlendirilmiştir. Şehirde eski binalar azalmış, Baki Mezarlığı tamamen yıkılmış, şehrin dışı adeta harabeye dönmüştür.

Eserin bu kısmında, Suud hükûmetinin malî açıdan iyi durumda olması ve vergileri maslahat için kullanması; Akabe-Me’an meselesinden dolayı İngiliz ve Suud ilişkileri; 03 Zilhicce (04 Haziran) 1927’de Cava hacılarının yüzde 10’u teslim alınarak

Hamidiye'de hapsedilmesi ve talep üzerine Hollanda hükûmetine teslim edilmesi; Suriye'de siyasî birlik kurma planı; Mısır'la Hicaz arasındaki mahmil-i kisve meselesi gibi farklı konular hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Ardından Türkiye izlenimleri paylaşılmıştır (19a-20b).

Türkiye

Türkiye ile ilgili bilgi verilirken öncelikle Ankara'nın ülkenin yeni başkenti olduğu, bu şehrin iyi planlandığı ve Fatih'in kuvveti olan Türklerin öteden beri devletlerin başkentlerini ele geçirdikten sonra o şehri kendi başkentleri olarak ilan ettikleri ifade edilmiştir. Ancak yeni başkent olan Ankara ise diğer şehirlerden farklıdır. Zira ilk kez bir şehir farklı bir yolla başkent olarak ilan edilmiştir.

Türk askerinin her zaman İslâm'ın koruyuculuğunu yaptığı, o dönemde İslâm milletlerinin Türk uçaklarına ve deniz kuvvetlerine yardım etmelerinin büyük bir vazife olduğu; çünkü hiçbir yerden para desteği gelmediği ifade edilmiştir. Yazar, Gazi'nin (Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluşuyla ilgili değerlendirmelerini ele alan) *Nutuk*'unu her yerde neşir suretiyle yardım toplama önerisinde bulunmuşsa da bu teklif, dikkate alınmamıştır.

Bütün bu yaşananlardan sonra Türkiye'nin İslâm aleminden uzaklaşması hâlinde buna şaşılmamalıdır. Birinci Dünya Savaşı neticesinde Osmanlı Devleti tamamen yok edilirken İslâm dünyası, Türk dünyası, Türkistan ve Turan'ın Osmanlı'nın kurtarılmasında hiçbir faydası olmamıştır. Bundan dolayı Türkiye ile bu bölgeler arasındaki bağ kopmuş, Türkler kendi başına kalmıştır.

Afgan Emiri ile Mustafa Kemal Atatürk'ün Görüşmesi

Türkiye'ye gelen emir Emanullah Han, Mustafa Kemal Atatürk'ü ziyaret etmiştir. Bu ziyaret, iki İslâm devletinin ittifakına vesile olmuştur. Emir bu sırada yanında bulunan kız kardeşini de Mustafa Kemal'le tanıştırmıştır.

Atatürk

Yazar, bütün medenî devletlerin Türkiye'ye büyük bir saygıyla baktığı, TBMM, Gazi Hazretlerinin her sözüne isteyerek itaat ettiği ve böylesine bir itaatin başka milletlerde ya hile ya da silah yoluyla tesis edildiği, Atatürk'ün bunu hakkaniyetle, ehliyetle, içtihat yoluyla yaptığı ve başkumandan da devletin başı da Atatürk olduğu tespitinde bulunur.

Carullah'ın hürriyet için imanlı birkaç Türkün bulunmaması halinde mücadele için Anadolu'dan başka Türklerin çıkacağına dair inancı tamdır.

Atatürk'le ilgili şu tespitlerde de bulunmuştur: O gün herkesten ziyade Türkiye maslahatlarından haberdar olan şahıs, Gazi Hazretleridir. Gazi Hazretleri, himmeti ve imanı büyük bir rehberdir. Halkın gözünde ve kalbindedir. Hürmet ve muhabbetin büyüklüğünden her sözü makbul, her arzusu geçerli ve her fikri bir kanundur. Türkiye'de yalnız bir şahıs vardır. Gazi ölürse bu boşluğu dolduracak bir lider yoktur. Şimdi 14 milyon olan milletine, harp meydanlarına yürü dese yetişkini, çocuğu tek bir adam gibi yürür.

Türk Halkının Dinî Meselelere İlgisi

Müellifin dönemin Türkiye'sinin dinî değişim ve dönüşüme dair saptamaları da dikkat çekicidir: Daha önce, Türk halkının dinî meselelere olan ilgisi kuvvetliydi; dine ait bir şey söylene ya da

yazılsa halkın tamamı alakadar olur; biri reddederse diğeri taraftar olurdu. Bugün, İslâm dünyasında dinî meselelerle ilgilenen yoktur. Bâtıl anlatılsa itiraz edilmez, hak ilan edilse kabul edilmez. Din hamlesinde Türkiye’de izzet ve ehemmiyet yoktur, denilebilir.

Türkiye’de Eğitim Siyaseti

Türkiye’nin iyi bir idarî yapısının olduğu, idarî vazifenin yaşlı ve tecrübeli kimselere verilmesi gerektiği, tam bir intizamın bulunmadığı; fakat idare cihetiyle makul olduğu vurgulanmıştır.

Türkiye’de eğitim ve adliye başta olmak üzere bütün idarî yapılarda önemli ıslahat hareketleri yapılmakta; uçak, demir yolları, ticaret, ziraat alanlarında önemli faaliyet yürütülmektedir.

Türkiye Toprakları

Rum, Bulgar ve Ermeniler Türkiye’den göçerken geride birçok toprak bırakmıştır. Oldukça bereketli olan bu yerlerin muhacirlere verileceğini işiten yazar, Tatar muhacirlerin de bu topraklardan istifade etmesini ummaktadır.

Türkiye’deki Rum halkı din ve edep, hemen her bakımdan gayet alçalmıştır. Türkler arasında da dinini ve edebini kaybedenler vardır. Alçalma, Rumlar ve Ruslar arasında oldukça fazladır.

Daha önce birkaç defa Türkiye’ye gelen Carullah, geliş sebebini şöyle izah eder: “Türklerin imanlarına, himmetlerine, cihatlarına muhabbet ve ihtiram arzusuyla Türkiye’de birkaç defa kalmıştım. Bir amacım ve açgözlülüğüm yoktur. Maksadım yalnız saygı, iyilik ve övgüde bulunmaktır.”

Türkiye’de Mevlid

O yıl 08-09 Eylül, mevlid gece ve günlerine tesadüf eder. Bu gecelerde şehir şenlenmiş, minareler nurlanmış, cuma saatlerinde

toplar atılmış, camilere kalabalık bir cemaat toplanmış ve mevlid okunmuştur. Mevlid, büyük bir sevinçle kutlanmıştır. Bu şenlik, aynı zamanda millî bir bayrama tesadüf etmiştir. Bu günlerin büyük bir coşkuyla kutlanmasında millî bayram ya da mevlid kandilinden hangisinin etkili olduğuna dair bir kanaat belirtilmemiştir.

Türklerin galip gelmesinin sırrı şöyle izah edilmiştir: Çanakkale ve Sakarya Savaşlarında Türk askerinin muzaffer olması, imanın gücü ve Kur'an-ı Kerim'e olan hürmetleri sayesinde olmuştur. *Allâhu ekber* âvazları Türk askerini sevk etmiş, askerlerin koyunlarındaki Mushaf, kalplerine can vermiştir.

Çanakkale

Çanakkale istihkâmlarını, şehitlerini ve harp sahalarını da ziyaret eden Carullah, buralarda İngilizler için gayet güzel inşa edilmiş kırktan fazla mezarın bulunduğunu gözlemlemiştir. Türk şehit mezarlarına dair iki üç alamet varsa da bunların önem arz etmediği, Çanakkale'de Türk şehitlerinin mezarları az olsa da Hind, Haydarâbad, Ballari ve Ranfun'da Türkler için yapılan büyük mezarlıkların varlığından söz etmiştir. Yanı sıra Irak'ın Remadi kasabasında on altı Türk-Tatar mezarının bulunduğu, burada yatanların her birinin birer şehit olduğu, namaz ve oruç gibi ibadetlerini eda eden birer mücahit ve âbit oldukları bilgisine yer vermiştir (21b).

Yemen-Hicaz Münasebeti

Metnin bu kısmında farklı rivayetleri olan (Yemenîlerle Necdîler arasındaki dinî ihtilaf) bir katliamdan söz edilmiştir. 1341/1921 yılında Yemen'den bir süvari takımı hac maksadıyla seyâhate çıkar. Yolları, Necd hükûmetine tâbi bir yerden geçer. Süvari

birliği, Emir Abdulaziz İbrahim'e misafir olur. Emir, Necdîlerle Hüseyinîler arasındaki çatışmalardan bahsederek kafiye uyarır. Tavsiye ettiği yoldan giderlerse tehlikeden uzak olacaklardır. Aksi takdirde Necdîlerden bir grup olarak telakki edilecek ve düşman olarak görülecekler. Bu tavsiyeyi dinlemeyen Yemenîler, Hüseyinîlerin baskımına uğramış ve Yemenîlerin bazı adamları katledilmiştir.

Ermeni-Arap-Hristiyan Âlemi

Ermeniler, Suudî Arabistan Krallığı'nın kurulması üzerine Arapları tebrik etmiş, gazetelerinde Arap-Ermeni dostluğunu öven yazılar kaleme almıştır. Bunun mukabilinde dönemin halifesi de bir telgrafla teşekkürünü beyan etmiştir. Suudî Arabistan Krallığı'nı sadece Ermeniler değil, bütün Hristiyanlık âlemi tebrik etmiştir.

İbn Suud Hakkındadır

İbn Suud'un tütüne tavizi yok, nefreti büyüktür; o, namaza çok özen gösterir, adaletle hükmederdi. Adaletin ilk görüldüğü alan emniyettir. Şimdi, Necd ve Hicaz'daki emniyet her yerden daha ziyadedir. Türkler kale, İbn Suud adalet ve şiddet inşa etmiştir.

Haliç-i Fârisi'de İngilizlerin hâmisi İbn Suud'dur. İngilizler, İbn Suud'un kuvvetiyle Arabistan'da nüfuz sahibi olmuştur.

İbn Suud'un Hazreti Ömer'e tabi olma arzusu vardır. Şiddeti de adaleti de Fâruk gibi olursa şad olur, kanaat eder, cezalar hakkında hiçbir vakit müsamaha göstermez. Suud hükûmetinin idarecileri ve memurları ıslah için makul tedbirler alırlar.

Abdulaziz, Arapları ittihadı davet eder. Rengarenktir. Rızası da gazabı da gayet çabuktur (21a-26b).

Şimdi, Arabistan'ı bütün tafsilatıyla bilen bir Müslüman ülke yoktur. Yalnız, İngiliz hükûmeti, bütün İslâm âlemini ve bütün Arabistan'ı tamamen bilir.

Kisve-i Kâbe

Kâbe'ye kisve gönderilmesi Mısır hükûmeti tarafından yasaklanınca Kâbe örtüsü, İbn Suud tarafından hazırlatılmıştır. Yapımına 05 Zilhicce'de (06 Haziran) başlanan örtü, Zilhicce'nin 10'unda (11 Haziran) bitirilmiştir. Örtünün altın yaldızlı bölümünde *Ve kul câel-Hak*³⁴ âyet-i kerimesi ile İbn Suud'un elkabının azametli görüntüsüne dikkat çekilmiştir.

Şu Sene Hac Nasıl Oldu?

Yazmada Carullah'ın kutsal topraklardan dönüşü hakkında tam bir bilgiye rastlanmamıştır. Yazmanın son varağında o yıl Necd'den 50 bin, Yemen'den 10 bin, Hicaz şehirlerinden 18 bin, Hicaz çölünden 20 bin, diğer katılımlarla birlikte çeyrek milyondan fazla hacının katıldığı belirtilmiştir. Dönüşün de deniz yoluyla gerçekleştiği bu hac yolculuğu, dört ay on iki günde tamamlanmıştır (27a-28b).

SONUÇ

Tatar edebiyatında hac muhtevalı ilk eserlere XVIII. yüzyılda rastlanmıştır. Başlangıçta hacimce az olan bu eserler, yerini XIX. yüzyıldan itibaren muhtevası daha zengin ve bahisleri daha ayrıntılı metinlere bırakmıştır. Rapor, not, günlük, anı şeklindeki bu eserler, hacılar için daha çok birer rehber niteliği taşımaktadır. Bunlar arasında Bilalov Ehlullah'ın *Hâcî Zârî*'si hariç eserlerin tamamı mensur olarak telif edilmiştir. Zeynüddin b. Şerefetdin el-Bulgarî'nin

³⁴ “De ki: Hak geldi...” İsrâ 17/81.

Uşbu Risâle Menâsikü'l-hac ve Na't-ı Rasûlullâh adlı eseri dışarıda tutulduğunda diğerleri menâzil-i hac ve menâsik-i hac sınıfına dahil edilemezler. Çalışma konusunu oluşturan Musa Carullah'ın eseri, hac seyâhatnâmeleri türünden bir eserdir. Deniz yoluyla yapılan *Seyâhatnâme*'de Odessa, Karadeniz, İstanbul, Çanakkale, Port Said, Süveyş Kanalı, İsmailiyye, İskenderiye, Kahire, Cidde ve Mekke güzergâhı takip edilmiştir. Günü gününe tutulan kısa notlardan terkip edilen bu eser, edebî, tasavvufî, hikemî ya da mistik bir endişenin haricinde farklı eğilimlerle yazılmış bir eserdir. Eseri önemli kılan unsurların başında muhtevasının zengin olması gelir. Bu eserde Carullah, İslam coğrafyasında yaşanan problemleri tespit etmekle yetinmemiş onlarla ilgili bazı çözüm önerileri de sunmuştur. Bu çalışmada gözlem ve mukayeseler göz önünde tutularak müellifin birbirinden bağımsız birçok mevzu hakkındaki görüşlerine ulaşılabilir. Eserde Arabistan'ın tarihî, siyasî ve dinî-mezhepsel yapısı, emniyeti, ulaşımı, iletişimi, temizliği, hac ibadetindeki organizasyonu, iklimi, müslim/gayrı müslim ülkelerle ilişkileri; Rusya, Çin, İran, Hindistan, Java, Mısır, İngiltere, Yemen, Ermenistan, özellikle Osmanlı, Türkiye ve Mustafa Kemal hakkındaki kanaatler paylaşılmıştır. Hacı adaylarının karantinaya alınması ve karantinadaki muamele şekilleri, ülkeler arasındaki anlaşmazlıkların sebep olduğu sorunlar, temizlik, su hususunda yaşanan zorluklar, hac ibadeti sırasındaki intizamsızlığın doğurduğu acı sonuçlara dair tespitler yapılmıştır. Eserde dikkat çeken diğer bir husus, müellifin Mekke İslam Kongre'sine (Haziran 1926) katılması ile (15 Mayıs 1927) hac maksadıyla yaptığı ziyaretindeki gözlemlerinin iç içe verilmesidir. Eser bu bakımdan Musa Carullah'ın 1926'da yapılan

Mekke İslam Kongresi'ne katılması, kongre hakkındaki düşünceleri, kongreye katılan delegelerin yetersizliği, burada alınan kararların İslam devletleri nezdinde itibar görmemesi gibi dikkat çeken konulara dair mühim değerlendirmelerini de kapsamaktadır. Bu çalışma aynı zamanda müellifin; dinî, politik, tarihî şahıslara dair çarpıcı tespitleri, Doğu-Batı mukayeseleri gibi haricî meseleleri algılama biçimi; yaşadığı coğrafyada dini neşretme ve ihya etme arzusu, eşine olan sevgisi gibi iç dünyasına ait bazı özel bilgileri de ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Fakih. *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe*. nşr. Hasibe Mazıoğlu. Ankara: TDK Yay., 1974.
- Aslaeva, Aıgul. "XIX-XX. YY. Tatarca Yazılan Hacnâmeler". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Hac Seyâhatnâmesi*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 5924 1a-28a.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Hâfız Divanı'nın Kazan-Tatar Türkçesine Şerhi*. çev. Ömer Küçükmehtemoğlu. İstanbul: Akademi Titiz Yay., 2017.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*. ed. Ferhat Koca. çev. Hasan Şahin. Kazan, 2020.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Hatun*. çev. Mehmet Görmez. Ankara: Otto Yay., 2018.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kavaid-i Fıkhiyye*. çev. Ferhat Koca v.dğr. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2018.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Uzun Günlerde Oruç*. çev. Abdullah Kahraman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

- Bigiyef, Musa Carullah. *Zekat*. çev. Ferhat Koca. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2019.
- Coşkun, Menderes. *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2002.
- Coşkun, Menderes. “Seyâhatnâme/Türk Edebiyatı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/13-16. İstanbul: TDV Yay., 2009.
- Çavuşoğlu, Raşit. *Hicaz Yollarında Bir Sûfi Mehmed İlhamî'nin Hac Seyâhatnâmesi*. İstanbul: Okur Akademi, 2. Basım, 2020.
- Derdiyok, İ. Çetin. “Musa Bigiyef ve Tatar Türkçesiyle Yazılmış Hâfız Divanı Şerhi”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/2 (2004): 105-116.
- Dilek, Kaan. “Seyâhatnâme/Fars Edebiyatı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/11-13. İstanbul: TDV Yay., 2009.
- Dursun, Davut. “İslâm Konferansı Teşkilâtı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/49-53. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (9. Kitap)*. nşr. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2005.
- Görmez, Mehmet. *Musa Carullah Bigiyef*. Ankara: TDV Yay., 1994.
- Harman, Ömer Faruk. “Hac”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14/382-386. İstanbul: TDV Yay., 1996.
- Karaman, Hayrettin v. dğr. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2006.
- Kanlıdere, Ahmet. “Mûsâ Cârullah”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/214-216. İstanbul: TDV Yay., 2006.

- Karataş, Ahmet. “Türk-İslâm Edebiyatında Manzum Menâsik-i Haclar ve Nâli Mehmed Efendi’ye Atfedilen Menâsik-i Hac (Edisyon Kritik)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Khairutdinov, Aidar Garifutdinovich. *Rusya’dan, Demek Mümkün Yalnız Ben (Musa Bigiyef’in 1927 Yılı Hacnâmesi) Русиядән, димәк мөмкин, йалһыз бән... (Муса Бигиевнең 1927 нче елгы хажнамәсе)*. Kazan: Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Shigabutdin Marjani Tarih Enstitüsü, 2016.
- Khayrutdinov, Aidar Garifutdinovich. “Musa Bigeev’s Hajjnâme ‘It May Be Said I Am The Only One From Russia...’ (Хаджнаме Мусы Бигеева. «Из России, Можно Сказать, Я Один...»)”. *Islam in the Modern World (İslam в современном мире)* 12/4 (ts.), 25-50.
- Kiraz, Seydi. “Fethî’nin Manzum Menâzil-i Hacc’ı”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (Mart 2020): 261-285.
- Kiraz, Seydi. *İndî’nin Manzum Menâsik-i Hacc’ı (İnceleme Metin Dizin ve Sözlük)*. Erzurum: Fenomen Yay., 2020.
- Kiraz, Seydi. “Konyalı Seyyid Mehmed Efendi’nin Manzum Menâsik-i Hacc’ı”. *KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 10 (2020): 1-21.
- Koca, Ferhat. *İslâm Nazarında Müskirât ve Meyyit Yakmak Meseleleri*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2003.
- Kütükçü, Mustafa. “Rusya’da Haccın Tarihi Serüveni”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 12 (01 Aralık 2011): 178-190.
- Mert, Hamdi. “Musa Carullah Bigiyef -Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri”. *Bilig* 8 (1999): 125-141.
- Nâbî. *Tuhfetü’l-Haremeyn*. nşr. Mahmut Karakaş. Şanlıurfa: Özdal Yay., 1989.

- Oraltay, Hasan v.dğr. *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul, 1984.
- Osmanzâde Hüseyin Vassaf. *Hicaz Hatırası*. nşr. Mehmet Akkuş. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011.
- Öner, Mustafa. “Abdullah Tukay ve Seyahat Yazıları”. *Geçmişten Günümüze Seyahat Edebiyatı Elginkan Vakfı 4. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 24-25-26 Nisan 2019*. 275-286. İstanbul: Kitabevi Yay., 2019.
- Öner, Mustafa. *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yay., 2009.
- Özcan, Abdulkadir. “Osmanlı Dönemi/Hac”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14/400-408. İstanbul: TDV Yay., 1996.
- Qureshi, M. Naeem. “Dünya İslâm Kongresi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10/25-26. İstanbul: TDV Yay., 1994.
- Sak, İzzet - Çetin, Cemal. “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 16 (2004): 179-221.
- Sarıkaya, Meliha. “Hüseyin Vassâf’ın Hicaz Hatırası veya Bir Asır Öncesinin Hicaz Günlüğü” *Keşkül* 10 (2006): 62-66.
- Sibgatullina, Alfina. “Tatarca Hacnamelerdeki İstanbul”. *Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu (03-05 Nisan 2008) Bildirileri* ed. Erol Ülgen - Emin Özbaş. 933-938. İstanbul: Beşir Kitabevi, 2009.
- Yaran, Rahmi. “Hac”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14/410-413. İstanbul: TDV Yay., 1996.
- Yazıcı, Hüseyin. “Seyâhatnâme”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/9-11. İstanbul: TDV Yay., 2009.

EXTENDED ABSTRACT

HAJ TRAVELBOOKS IN TATAR LITERATURE AND MUSA JARULLAH'S HAJ TRAVELBOOK

Notes taken during pilgrimage journeys in Islamic literature; observations, impressions, and determinations of writers or poets have provided the formation of the type called pilgrimage travel names. Many travelogues have been written about pilgrimage in Arabic, Iranian and Turkish literature. Many examples of this species have been written both in the Anatolian area and outside the Anatolian area. One of them is Tatar literature pilgrimage travelbooks. The first example of this genre in Tatar literature was written in the 18th century. The works were originally written without volume. They have been copyrighted more voluminously since the 19th century. These works were mostly written in the form of reports, notes, diaries, and memoirs. Among these, the work of İsmail Bikmuhammad and Muhammad Amin Gumar's *Travel Notes of Two Pilgrims* is distinguished from the others in that it is co-written. A large part of such works have been copyrighted as pilgrimage handbooks, guidebooks, or a report. Zainuddin b. Şarafatdin al-Bulgari's *Uşbu Risâla Manâsiku al-haj and Na't-ı Rasûlullâh* is a work of pilgrimage type, and Bilalov Ahliullah's *Haji Zârî* is distinguished from others in that it is a verse pilgrimage travelbook. Apart from the aforementioned works, one of the texts that we are aware of is Musa Jarullah's *Haj Travelbook*. Written in prose in Ottoman Turkish, this work is registered at 06 Mil Yz A 5924 in the Ankara National Library Manuscripts Collection. The work is on pages 1a-28a of a notebook. The entire manuscript is 66 leaves. The work can be divided into two

parts in terms of its subject: In the first part (1a-28a), Jarullah's impressions on his pilgrimage, and in the second part (30b-66a), the author's determinations, and opinions about the Islamic world are written in short notes. The author, who is successful in his descriptions, is messy and careless in the arrangement of the work and the presentation of the subjects. Not writing the dates of some events, not including a record of some periods (August), not paying attention to the chronology in the narration of the events, gaps between the dates, and incorrect writing of some dates made it difficult to determine some information about the work. The fact that there are references to the mu'tamar (Mecca Islamic Congress) in many parts of the work, the place where the congress will be held, the comments about the participating members and states, the speeches made in the congress, the decisions are taken... have led to the misconception that the Mecca Islamic Congress and the author's pilgrimage were made in the same year. According to sources, the Mecca Islamic Congress was held in June 1926, and according to the author's *Haj Travelbook*, the author went on a pilgrimage one year later, on May 15, 1927. In our opinion, the author combined his observations, and determinations about the Mecca Islamic Congress, which he attended in 1926, with his impressions of the pilgrimage he made in 1927. No record of the title of the work has been found. Since the content is the Hijaz expedition and observations of the author, the work has been named "Haj Travel" by us. During the pilgrimage, the route of Odessa, Black Sea, Istanbul, Port Said, Suez Canal, Ismailia, Alexandria, Cairo, Jeddah, and Mecca was followed. The meeting center of the journey is Odessa. Chinese and Kashgar Muslims took part in the pilgrimage

convoy consisting of three hundred and thirty-seven people. Quotations of verses and hadiths, Arabic phrases and expressions in the work; it has been seen that many words from Kazakh and Tatar Turkish are used in Russian sentences. Musa Jarullah's *Haj Travelbook* is a work written with different tendencies apart from a literary, mystical, scholarly or mystical concern. The fact that its content is quite different and rich is one of the features that make it important. The author is not content with identifying the problems experienced in the Islamic geography, but also offers some solutions for them. In this study, the views of the author on many independent issues can be reached by considering observations and comparisons. In the work, Arabia's historical, political and religious-sectarian structure, safety, transportation, communication, cleanliness, organization in pilgrimage worship, climate, relations with Muslim/non-Muslim countries; opinions about Russia, China, Iran, India, Java, Egypt, England, Yemen, Armenia, especially Ottoman, Turkey, and Mustafa Kemal were shared. The quarantine of the pilgrims and their treatment in quarantine, the problems caused by the conflicts between the countries, the difficulties in cleaning and water, and the painful consequences of the irregularity during the pilgrimage were determined. This study is also the author's; the striking determinations about religious, political, and historical figures, the way of perceiving external issues such as East-West comparisons; he also revealed some special information about his inner world, such as his desire to spread and revive religion in the geography he lived in, and his love for his wife.